

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА БАКАЛАВРА

**на тему: РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ
ЗАСОБАМИ АРТ-ТЕРАПІЇ**

Виконала: студентка 4 курсу,
Групи 6.0539-2 ,
Спеціальності: 053 психологія
Освітньої програми: психологія
Габіда Карина Вікторівна
Керівник: к.психол.н., доцент
кафедри педагогіки та психології
Овсяннікова В.В
Рецензент: к.психол.н., доцент кафедри
психології Грандт В.В.

Запоріжжя
2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра психології
Рівень вищої освіти бакалаврський
Спеціальність 053 Психологія
Освітня програма Психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

к.психол.н., доцент. Н.О. Губа

« ____ » _____ 2023 р.

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТЦІ

Габіда Карина Вікторівна

1. Тема роботи Розвиток емоційно-вольової сфери дітей засобами арт-терапії
керівник роботи Овсяннікова В.В. к.психол.н., доцент кафедри психології
затверджені наказом ЗНУ від «14» 11 2022 року № _____
2. Строк подання студентом роботи _____
3. Вихідні дані до роботи аналіз психолого-педагогічної літератури.
4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки: на основі науково-теоретичних досліджень зробити загальний опис характеристики емоційно-вольової сфери особистості та дошкільника; ознайомитись з розвитком емоційно-вольової сфери дошкільника; описати та визначити вплив арт терапії на емоційно-вольову сферу; розглянути та здійснити аналіз загальних характеристичних напрямів арт терапії; визначити методики діагностики емоційно-вольової сфери; проаналізувати вплив арт терапії на емоційно-вольову сферу.
5. Перелік графічного матеріалу: 1 таблиця

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		Завдання Видав	Завдання Прийняв
Вступ	Овсяннікова В.В доцент		
Розділ 1	Овсяннікова В.В доцент		
Розділ 2	Овсяннікова В.В доцент		
Розділ 3	Овсяннікова В.В доцент		
Висновки	Овсяннікова В.В доцент		

7. Дата видачі завдання

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	березень 2023 р.	Виконано
2	Робота над вступом	березень 2023 р.	Виконано
3	Робота над першим розділом	квітень 2023 р.	Виконано
4	Робота над другим розділом	квітень-травень 2023 р.	Виконано
5	Робота над третім розділом	травень 2022 р.	Виконано
6	Написання висновків	травень 2023 р.	Виконано
7	Нормоконтроль	травень 2023 р.	Виконано

Студент _____ К.В. Габіда

Керівник роботи _____ В.В. Овсяннікова

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ О. М. Грединарова

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота бакалавра: 45 сторінок, 1 таблиця, 20 джерел.

Мета роботи – теоритично дослідити та визначити вплив арт терапії на розвиток емоційно-вольової сфери у дітей.

Об'єкт дослідження – емоційно-вольова сфера дітей дошкільного віку.

Предмет дослідження – арт-терапія, як засіб корекції емоційно-вольової сфери у дітей дошкільного віку.

Гіпотеза дослідження – впровадження арт-терапії дає можливість створити сприятливі умови для розвитку емоційно-вольової сфери дітей.

Методи дослідження:

- Теоретичні (аналіз, систематизація, класифікація та порівняння науково-теоретичного матеріалу, формування висновків)

- Емпіричні (спостереження, опитування, тестування)

Наукова новизна дослідження полягають у тому, що:

- внаслідок аналізу та узагальнення педагогічної літератури було з'ясовано сутність та прояви емоційно-вольової сфери;

- визначено особливості емоційно-вольової сфери дітей дошкільного віку, напрямки корекційної роботи, що спрямовані на підвищення емоційно-вольової сфери дітей методами арт-терапії.

ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА, ЕМОЦІЯ, АРТ-ТЕРАПІЯ, КОРЕКЦІЯ, РОЗВИТОК, ДОСЛІДЖЕННЯ, ДОШКІЛЬНИЙ ВІК, ДІТИ

SUMMARY

Gabida K.V. Development of the emotional and volitional sphere by means of art therapy.

The qualification work consists of an introduction, 23 sections, a conclusion, and literature. The volume of the qualification work is 45 pages.

The qualification paper provides a theoretical overview and describes an experimental study of art therapy methods.

The object of the study: the emotional and volitional sphere of preschool children.

The subject of the study: art therapy as a means of correction of the emotional and volitional sphere in preschool children.

The purpose of the work: to theoretically investigate and determine the impact of art therapy on the development of the emotional and volitional sphere in children.

The tasks of the research are:

1. On the basis of scientific and theoretical research, make a general description of the characteristics of the emotional and volitional sphere of the individual and the preschooler.
2. Familiarization with the development of the emotional-volitional sphere of a preschooler.
3. Use of a corrective and developmental program.
4. Description and determination of the impact of art therapy on the emotional and volitional sphere.
5. Review and analyze the general characteristic directions of art therapy.

EMOTIONAL AND VOCATIONAL SPHERE, EMOTION, ART THERAPY, CORRECTION, DEVELOPMENT, RESEARCH, PRESCHOOL AGE, CHILDREN.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ.....	8
1.1. Характеристика емоційно-вольової сфери особистості.....	8
1.2. Особливості емоційно-вольової сфери дітей дошкільного віку.....	12
1.3. Розвиток емоційно-вольової сфери дошкільників.....	16
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ, ЯК ЗАСОБА РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ.....	21
2.1. Арт-терапія та її зв'язок з емоційно-вольовою сферою особистості.....	21
2.2. Основні напрямки арт-терапії.....	24
2.3. Арт-терапія, як засіб формування емоційно-вольової сфери дошкільників.....	28
2.4. Арт-терапія, як засіб корекції емоційно-вольових порушень у дітей дошкільного віку.....	32
РОЗДІЛ 3. ЕКСПЕРЕМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СФЕРИ ДОШКІЛЬНЯТ.....	37
3.1. Стан сформованості емоційно-вольової сфери дітей дошкільного віку.....	37
3.2. Результати впливу арт-терапевтичних методів на покращення стану сформованості емоційно-вольової сфери дітей дошкільного віку.....	40
ВИСНОВКИ.....	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	44

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема емоційного самопочуття дітей у сім'ї й шкільній установі є однією з найактуальніших, оскільки позитивний емоційний стан належить до найважливіших умов розвитку особистості. Висока емоційність дитини, що забарвлює її психічне життя й практичний досвід, становить характерну рису шкільного дитинства. В одних випадках – це радість, повнота життя, згода зі світом і самим собою, відсутність афективності й заглиблення у себе; в інших – надмірна напруженість, знижений настрій, виражена агресія.

Арт-терапія – чудовий помічник у сфері емоційної корекції. Дитина має змогу ознайомитися з різними видами мистецтва: з музикою, живописом та літературою. Арт-терапія – тлумачиться як лікування або зцілення мистецтвом і вважається одним із найбільш м'яких, але ефективних методів, що використовуються в роботі психологами, соціальними працівниками, корекційними педагогами і психотерапевтами.

Основна ціль арт-терапії – корекція психоемоційного стану особистості, яка відчуває труднощі емоційного розвитку в результаті стресу, переживання емоційного відторгнення іншими людьми, що приводить дітей до депресії, емоційної нестабільності, міжособистісним конфліктам та низької самооцінки.

Об'єкт дослідження – емоційно-вольова сфера дітей.

Предмет дослідження – арт-терапія, як засіб корекції емоційно-вольової сфери у дітей.

Мета дослідження – теоритично дослідити та визначити вплив арт терапії на розвиток емоційно-вольової сфери у дітей.

Гіпотеза – впровадження арт-терапії дає можливість створити сприятливі умови для розвитку емоційно-вольової сфери дітей.

Завдання дослідження:

1. На основі науково-теоретичних досліджень зробити загальний опис характеристики емоційно-вольової сфери особистості та дошкільника.
2. Ознайомлення з розвитком емоційно-вольової сфери дошкільника.
3. Використання корекційно-розвиваючої програми.
4. Опис та визначення впливу арт терапії на емоційно-вольову сферу.
5. Провести розгляд та здійснити аналіз загальних характеристичних напрямів арт терапії.
6. Визначення методики діагностики емоційно-вольової сфери. Проаналізувати вплив арт терапії на емоційно-вольову сферу.

РОЗДІЛ 1

ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ

1.1. Характеристика емоційно-вольової сфери особистості

Особливе значення для пізнання і перетворення людиною світу і самої себе мають вольові дії, тобто усвідомлені рухи, що входять до єдиної системи довільних рухів людини.

Воля - здатність людини, що виявляється в самодетермінації і саморегуляції своєї діяльності та різних психічних процесів. Розвинення волі, здатності до вольової діяльності - процес тривалий. У ранньому віці дітям властиві лише прості інстинктивні рухи. Вольовий акт неможливий, тому дитина не може керувати рухами, але поступово вона оволодіває вмінням робити довільні рухи, в основі яких завжди знаходиться зовнішнє подразнення. Виконання довільних рухів є найпростішим виявом волі.

У міру нагромадження досвіду, появи нових потреб, запитів та інтересів вольові дії ускладнюються. Людина не лише пізнає світ, відображаючи його у відчуттях, сприйманнях, пам'яті, уяві, а й змінює його, пристосовує до своїх потреб. Вольові дії - найважливіший показник поведінки людини.

Воля виявляється тоді, коли людина зустрічає труднощі на шляху до реалізації поставленої мети. Заключним етапом вияву волі є дії, пов'язані з подоланням внутрішніх чи зовнішніх перешкод. Внутрішні перешкоди - ставлення і установка людини, хворобливий стан, перевтома тощо. Зовнішні перешкоди - час, простір, фізичні і зовнішні перешкоди; відбиваючись у свідомості, вони спричиняють вольове зусилля, яке створює готовність до подолання труднощів.

Вольові дії історично формувалися у людини в процесі трудової діяльності. Так, уже полювання первісної людини являло собою певну систему

дій, кожна ланка якої була необхідною умовою для досягнення кінцевої мети - здобуття їжі. Розрізняють прості та складні вольові дії.

Проста вольова дія не потребує напруження сил та спеціальної організації. Складна вольова дія потребує терплячості, наполегливості, вміння організувати себе на виконання дії.

Щоб зрозуміти сутність вольових дій, дуже важливо знати структуру вольового акту.

Структура вольового акту

Він складається з таких елементів: імпульсу мети, мотиву, способів і засобів діяльності, прийняття рішення і виконання його.

Імпульс - це пусковий сигнал попереднього формування мети. Мета діяльності - це те, чого хоче досягти людина (сформувати навички, опанувати певну спеціальність, змінити поведінку в колективі, купити автомобіль тощо).

Під мотивом діяльності розуміють спонуку чи бажання людини виконати ту чи іншу діяльність або дію. Разом з тим слід зазначити, що в окремих випадках мотивом може бути та чи інша мета. Але іноді її зміст і зміст мотиву не збігаються.

Сам по собі окремий мотив, як єдина спонuka до дії, існує не так часто. Зазвичай людина стоїть перед вибором виконати дію, враховуючи кілька існуючих у її свідомості мотивів.

При цьому їй нелегко віддати перевагу якомусь із них. Остаточному рішення і виконанню дії в даному випадку передуватиме складна боротьба значущих для особистості мотивів. Боротьбу мотивів можуть супроводити глибокі душевні переживання особистості.

Крім того, одні й ті ж вольові дії людина може виконати кількома способами за допомогою різноманітних засобів. Зазвичай вона обирає основний шлях їх реалізації, при цьому обмірковує, як досягти мети і які засоби треба використати для виконання вольової дії. Якщо людина до кінця усвідомила мету і способи її досягнення, а також має сформований мотив, що спонукає до діяльності, то особистість може прийняти остаточне рішення, яке пройде

безболісно для неї, особливо в тому випадку, коли свої дії людина усвідомлює як єдино можливі.

Проте прийняття рішення - це складний процес, що супроводжується внутрішньою боротьбою. Приймавши рішення, людина починає його реалізовувати або виконувати (власне діяльність).

Між рішенням і його виконанням існують істотні відмінності. Так, студент приймає рішення написати реферат у якийсь із вихідних днів. Але настає той день, а виконувати рішення не хочеться, особливо якщо тема реферату складна і малоцікава. День минає, і ось наприкінці дня студент усе ж таки береться за виконання прийнятого рішення. Отже, як бачимо, перехід від рішення до виконання відбувається не завжди автоматично, здебільшого для цього людина використовує зусилля волі, яка тісно пов'язана з іншими процесами психічного життя людини.

Емоції і почуття, так само як і психічні процеси, забезпечують відображення та пізнання навколишнього світу. Але, на відміну від сприймання, пам'яті, мислення, емоції і почуття відбивають реальну дійсність у формі переживань. Пізнаючи світ, людина по-різному сприймає предмети і явища. Одні події викликають захоплення, інші - печаль, гнів тощо. Захоплення, гнів, радість - все це прояви суб'єктивного ставлення людини до навколишніх предметів і явищ, емоційні переживання її. Отже, емоції - це психічне відображення у формі переживання життєвого смислу явищ і ситуацій [1].

В емоційних переживаннях відбивається життєва значущість інформації. Якщо предмети чи явища задовольняють потреби людини або полегшують їх задоволення, то в неї виникають позитивні емоції, якщо ні - негативні.

Стенічні емоції підвищують життєдіяльність організму; астеничні пригнічують життєдіяльність, знижують енергію суб'єкта.

Розрізняють прості (нижчі) та складні (вищі) емоції. Прості (нижчі) - переживання, пов'язані із задоволенням або незадоволенням фізіологічних потреб. Характерна ознака складних емоцій полягає у тому, що вони виникають

у результаті усвідомлення об'єкта, що викликав їх, розуміння їх життєвого значення.

Позитивні емоції-реакція психіки на задоволену потребу: радість, насолода, задоволення тощо.

Негативні - наслідок незадоволеної чи недостатньо задоволеної потреби: сум, гнів, страх тощо.

В нейтральних емоціях немає безпосереднього зв'язку між ступенем задоволення потреби та реакцією психіки: інтерес, здивування.

Стенічні емоції - ті, що посилюють активність, пожвавлюють людину, спонукають її до діяльності: радість, гнів тощо.

Астенічні - ті, що пригнічують людину, послаблюють її активність, демобілізують: сум, горе.

Залежно від індивідуальних особливостей особистості, її стану ставлення до ситуації та об'єктів, що зумовлюють переживання, почуття виявляються більш або менш інтенсивно, бувають довготривалими або короткочасними і називаються захопленнями та пристрастями.

Сучасні практики у своїх роботах використовують такі методи та прийоми розвитку емоційно-вольової сфери, як: казкотерапія, ігротерапія, музикотерапія, творчі самостійні завдання та різні вправи на розвиток волі.

Також практики зазначають, що «розвиток емоційно-вольової сфери благотворно впливає на розвиток пізнавальної та особистісно - мотиваційної сфери учнів».

Таким чином, емоційно-вольова сфера молодших школярів характеризується:

- легкою чуйністю на події, що відбуваються, і забарвленістю сприйняття, уяви, фізичної та розумової діяльності емоціями;

- безпосередністю та відвертістю вираження своїх переживань - радості, смутку, страху, задоволення чи невдоволення;

- Готовністю до афекту страху;

- емоційною нестійкістю, частою зміною настроїв, схильністю до короткочасних та бурхливих афектів.

1.2 Особливості емоційно-вольової сфери дітей дошкільного віку

Попри те що проблематика емоційно вольової сфери особистості розглядалася у дослідженнях П. Мілнера, П. Фресса, Д. Ліндслі, В. Вундта, В. Джемса, Г. Ланге, В. Квін та ін., до сьогодні не існує одностайності в поясненні емоцій, не кажучи вже про їх стале розуміння у віковій динаміці дитинства. Так, наприклад, П. Анохін у теорії функціональних систем розглядає емоції як компонент різноманітних стадій цілеспрямованих поведінкових актів різної складності. [2]

Своєю чергою, П. Мілнер, а за ним і П. Фресс, стверджував, що хоч й існує певна градація відчуттів від слабких до сильних, та лише сильні переживання можна назвати емоціями.

На думку науковців, емоції — це ті переживання, від яких людина втрачає контроль, які заважають її адаптації. Подібне розуміння емоцій виражене в активаційній теорії Д. Ліндслі, згідно з якою їх поява супроводжується погіршенням діяльності, яку виконує людина.

Цікаву думку висловив В. Вундт про те, що емоції — це насамперед внутрішні зміни, яким притаманний безпосередній вплив почуттів на перебіг уявлень.

«Тілесні» реакції науковець розглядає лише як наслідок почуттів. Однакової думки щодо емоцій були В. Джемс та Г. Ланге. Вони вважали що певні фізіологічні реакції зумовлюють появу емоцій, «...тому найраціональніше висловлюватися так: ми засмучені, тому що плачемо; розлючені, тому що б'ємо іншого; боїмося, тому що тремтимо»

Сьогодні емоціями вважаються психічні стани людини, у яких реалізується безпосереднє ситуативне переживання останньою тих явищ та ситуацій, які впливають на неї.

За словами В. Квін, «емоції — це суб'єктивне ставлення людини до світу, пережиття як задоволення або незадоволення потреб. Ці почуття можуть бути приємними, неприємними й змішаними. Люди дуже рідко переживають емоції в чистому вигляді»

Стосовно волі як психічної якості, також існує багато цікавих теорій, проте більшість вчених дотримується приблизно схожої думки.

Наприклад, К. Левін вважає, що воля — це така поведінка, яка спирається на джерела енергії не природних, а квазіпотреб, тобто уявних потреб. Д. Узнадзе наголошував на тому, що основою для такої поведінки є певні установки, які її цілеспрямовують і впорядковують.

Найбільш класичним є визначення волі як психічного процесу свідомої регуляції людиною своєї діяльності та поведінки з метою досягнення певної цілі.

Якщо говорити про порушення емоційно-вольової сфери дітей дошкільного віку, то слід зазначити, що вольовий контроль своєї діяльності їм дається доволі важко.

Крім того, дошкільний вік є сензитивним періодом для формування мовлення та корекції мовних порушень. Цьому сприяють такі особливості дошкільників, як висока пластичність мозку, здатність все перетворювати на гру, що сприяє більш швидким досягненням і в корекційній роботі; прагнення до оволодіння звуками і неміцність помилкових мовних навичок.

Емоції впливають на всі психічні процеси, зокрема: сприйняття, відчуття, пам'ять, увагу, мислення, уяву, а також на вольові процеси.

Тому проблема розвитку емоцій і волі, їх ролі у виникненні мотивів як регуляторів діяльності та поведінки дитини, є однією з найбільш важливих і складних проблем сучасної психолого-педагогічної науки.

Дослідження, присвячені вивченню емоційно-вольового розвитку особистості дитини дошкільного віку, проводилися багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими, і дослідниками (Г. М. Бреслав, В. К. Вилюнас, О. В. Запорожець, К. Е. Ізард, П. В. Симонов та ін.)

Вітчизняні дослідники (М. М. Амосов, П. К. Анохин, М. В. Антропова, А.І.Захаров, М.І.Кольцова, А.Д.Кошелева, Н.М.Матяш, Т.А.Павлова, Н. А. Степанова та ін.) пов'язують виникнення проблем в емоційно-вольовій сфері дитини з дефіцитом, насамперед, позитивних емоцій і вольового зусилля.

Отже, центральна психічна функція дошкільнят – емоційна. З одного боку, їм необхідні яскраві емоційні враження, а з іншого боку – ігри, вправи, які допомагають дітям навчитися керувати емоціями, виправляти і їх усвідомлювати. Якщо ця магістральна лінія розвитку – лінія розвитку емоцій – порушується, порушується і нормальний процес особистісного розвитку в цілому. Тому формування і корекцію недоліків емоційно-вольової сфери необхідно розглядати в якості однієї з найбільш важливих, пріоритетних завдань виховання, розвитку дитини. Реалізація специфічних вікових можливостей психічного розвитку відбувається завдяки участі дошкільнят у відповідних віку видах діяльності: грі, мовленнєвому спілкуванні, малюванні, конструюванні, музичній діяльності та інші.

Важливість вивчення вікових особливостей емоційної сфери дітей пов'язана з тим, що є тісний зв'язок емоційного та інтелектуального розвитку. Порушення в емоційному розвитку дитини призводять до того, що дитина не може використати інші здібності, зокрема інтелект, для подальшого розвитку.

У дітей з емоційними порушеннями переважають такі негативні емоції, як горе, страх, гнів, сором, відраза. У них спостерігається високий рівень тривожності, а позитивні емоції виявляються рідко.

У зв'язку з цим виникає завдання контролю за емоційним розвитком дітей і при потребі застосування психокорекційних програм.

Вікові особливості розвитку емоційно-вольової сфери дошкільників.

У 2-3 роки виникають соціальні форми гніву – ревності й заздрість. Діти сердяться й плачуть, якщо мати в них на очах пестить чужу дитину.

У 3-4 – річних дітей з'являється гордість за свої досягнення. Діти прагнуть продемонструвати свої успіхи дорослому. Якщо це не вдається, то їхні радісні переживання з приводу успіху істотно захмарюються. Виникає образа з

приводу ігнорування чи невизнання успіху дорослими, прагнення до перебільшення щодо успіху.

Для більшої частини 5-6-річних дітей стає доступним визначення емоцій іншої людини слухаючи її інтонацію в голосі. Затримка в розвитку цього вміння відбувається, коли в дитини формуються стабільні негативні емоційні переживання (тривога, почуття меншовартості). Очевидно, це призводить до зниження контактів у спілкуванні й, як наслідок, до недостатнього досвіду в сприйнятті емоцій інших. У цих дітей недостатньо розвинена й емпатія.

У дошкільному віці (6-7 років) виникають дружні стосунки між дітьми, хоча чіткого розуміння дружби ще немає, поняття довірчих відносин і взаємності для дітей цього віку занадто складні.

Емоційні порушення дітей – дошкільників зазвичай поділяють на три групи. До першої входять діти з вираженими внутрішньо-особистісними конфліктами. У цих дітей батьки й педагоги відзначають тривожність, необґрунтовані страхи, часті коливання настрою.

Другу групу становлять діти з міжособистісними конфліктами. Ці діти вирізняються підвищеною емоційною збудливістю, дратівливістю, агресивністю.

Третю групу становлять діти як із внутрішньоособистісними, так і з міжособистісними конфліктами. Для них характерні емоційна нестійкість, дратівливість, агресивність, з одного боку, і вразливість, тривожність, підозрілість і страхи – з іншого.

У діяльності, пізнанні навколишньої дійсності і себе, спілкуванні з дорослими й однолітками дитина переживає різноманітні емоції, почуття, простежується її ставлення до того, що її оточує, що з нею відбувається. Ці переживання утворюють сферу емоцій і почуттів, які є формою відображення дійсності, наслідком задоволення або незадоволення потреб. Вони виникають як засіб, що дає змогу живим організмам визначати біологічну значущість зовнішніх впливів і внутрішніх станів. Це – узагальнена чуттєва реакція у

відповідь на сигнали, які зумовлюють зміни у фізіології організму – у свідомості людини постають не образи предметів і явищ, а переживання.

Л. І. Божович вважає, що формування особистості не може характеризуватися незначним розвитком якої-небудь однієї її сторони – раціональної, вольової або емоційної. Особистість – це вища інтегрована система, а центром її розвитку є свідомість.

Емоції, почуття значною мірою визначають ефективність навчання, а також беруть участь у становленні будь-якої творчої діяльності дитини, розвитку її мислення. Групу емоцій, почуттів, що супроводжує пізнавальну діяльність і забезпечує ефективність процесу пізнання, називають інтелектуальною.

1.3. Розвиток емоційно-вольової сфери дошкільника

При проходженні періоду дошкільного віку у дитини поступово змінюється зміст емоцій. Вони трансформуються і з'являються нові почуття. Пов'язано це з змінами, що стосуються структури і змісту діяльності маленької людини. Малюки активніше знайомляться з природою і музикою, розвивають свої естетичні емоції. Завдяки цьому у них з'являється здатність відчувати, переживати і сприймати те прекрасне, що є в нашому житті й у творах мистецтва.

Ігри і заняття на розвиток емоційно-вольової сфери дошкільника розвивають у них допитливість і здивування, здатність до сумніву або впевненості в своїх діях і намірах, а також уміння відчувати радість від правильно виконаного завдання. Все це призводить до вдосконалення пізнавальних навичок дітей. Одночасно з цим розвиваються і моральні емоції. Вони відіграють суттєву роль у формуванні активної позиції дитини і в його особистісному розвитку.

Існують певні ключові моменти, завдяки яким відбувається становлення чуттєво-вольової сфери дитини. Серед них:

- Освоєння дошкільням соціальних форм, що сприяють вираженню емоцій. Подібний фактор дозволяє сформувати почуття обов'язку, стаючи відправною точкою для подальшого розвитку моральних, інтелектуальних і естетичних якостей маленької людини.

- Мовленнєвий розвиток. Завдяки вербального спілкування емоції дітей стають більш усвідомленими.

- Загальний стан дитини. Емоції є для дошкільника показником його фізичного і психічного самопочуття.

Вольові процеси. Подібна робота починається з освоєння цілепокладання. Воно передбачає вміння дитини ставити для своєї діяльності конкретну мету. В елементарному прояві подібну діяльність можна спостерігати ще в дитячому віці.

Виражається вона в тому, що дитина починає тягнутися до тій іграшці, яка привернула його увагу, а якщо вона опиняється поза полем його зору, то він неодмінно приступить до її пошуків.

Приблизно в дворічному віці в дітей виробляється самостійність. Вони починають прагнути до мети. Проте виходить у них це тільки завдяки допомозі дорослих.

Цілепокладання дошкільнят отримує свій розвиток при ініціативної, самостійної постановки цілей. Причому їх зміст поступово змінюється в процесі становлення особистості. Так, у молодшому дошкільньому віці цілі пов'язані тільки зі своїми інтересами. Ставляться вони і виходячи з сьогохвилинних бажань дитини. Старші ж дошкільнята прагнуть до того, що важливо не тільки для них, але і для інших людей.

Розвиток емоційно-вольової сфери дитини полягає в його навчанні управління емоціями і переключення уваги. При цьому важливо, щоб малюк вчився робити все правильно і через своє «не хочу».

Це дозволить розвинути його силу волі, самодисципліну, а також підготувати до навчання у початкових класах.

Вдосконалення емоційно-вольової сфери дошкільника – завдання досить непросте. Її рішення вимагає від вихователів і батьків багато терпіння, уваги і любові до малюка, розуміння його потреб і можливостей. Велику допомогу в цьому випадку чинять розвиваючі ігри.

Їх застосування дозволяє спрямовувати енергію дошкільника в потрібне русло. Наприклад, зняти емоційну та м'язову напругу або виплеснути агресію.

Помітні зміни на другому-третьому році життя відбуваються і в емоційно-вольовій сфері дитини. Зумовлені вони передусім розширенням її спілкування з людьми, оволодінням мовними засобами та розвитком елементів самостійності.

Поступово в емоціях зменшується елемент мимовільного наслідування (так, захоплена своєю діяльністю, дитина вже не так легко заражається емоційним станом інших) і розширюється сфера стимулів, що їх викликають.

Під впливом стосунків з близькими розвиваються соціальні емоції дитини, джерелом яких стають взаємини між членами родини, атмосфера сімейного життя тощо.

Розвиток психічних функцій невіддільний від розвитку емоційно-потребнісної сфери дитини. Домінуюче в ранньому віці сприйняття афективно забарвлене. Дитина емоційно реагує тільки на те, що безпосередньо сприймає.

Розвиток емоційної сфери залежить від характеру спілкування дитини з дорослими й однолітками.

У спілкуванні з близькими дорослими, які до помагають дитині пізнавати світ "дорослих" предметів, переважають мотиви співробітництва, хоча зберігається і чисто емоційне спілкування, необхідне на всіх вікових етапах. Крім безумовної любові, емоційного тепла, дитина чекає від дорослого безпосередньої участі у всіх своїх справах, спільного вирішення будь-якої задачі, будь то освоєння столових приладів або будівництво вежі з кубиків. Навколо таких спільних дій і розгортаються нові для дитини форми спілкування з дорослими.

Спілкування з іншими дітьми у ранньому дитинстві звичайно тільки з'являється і не стає ще повноцінним.

На другому році життя при наближенні однолітка дитина відчуває занепокоєння, може перервати свої заняття та кинутися під захист матері. На третьому році вона вже спокійно грає поряд з іншою дитиною, але моменти спільної гри короткочасні, ні про які правила гри мови бути не може. Найкраще дітям вдаються такого типу "ігри", як спільні стрибки на ліжку.

Починаючи з трирічного віку, воля дитини стає свідомою. Тобто в цьому віці дитина може самостійно прибирати місце своєї гри, праці, обслуговувати себе й дотримуватися тих правил, які вже знає.

Якщо дитина цього не виконує, це можна трактувати як один з варіантів поведінки:

- вона навмисно шкодить — протестує, показує свій поганий настрій, невдоволення тим, що батьки не визнають її вправності та самостійності
- в більш ранньому віці вона не мала прикладу для наслідування, дорослі не закликали її робити так, а не інакше. Найчастіше це — наслідок гіперопіки, коли дорослі роблять за дитину все (прибирання посуду зі столу, складання речей у шафу)
- це наслідок спрощування дорослими умов розвитку дитини. Наприклад, якщо батьки купують взуття лише на липучках, то дитина не вміє зашнуровувати взуття, оскільки не мала можливості цього навчитись.

Враховуючи те, що дошкільне дитинство суттєво відрізняється від наступних періодів життя відносно свободою малюка, рекомендується, щоб діяльність якою він займається обиралась за власним бажанням, тоді вона буде емоційно насичена, дасть простір для уяви. Дошкільний вік — «період первинного фактичного становлення особистості», тому необхідно сприяти формуванню у дітей цілісної картини світу, внутрішніх етичних інстанцій (зачатків почуттів совісті), елементарних форм відповідального самовизначення, спираючись на розмаїття людських почуттів.

Важливе виховне завдання – повага до природних особливостей дошкільника. Скільки дітей – стільки фізичних, психологічних та соціальних портретів. Їх треба розрізняти, брати до уваги, до них слід пристосовуватись.

Не варто оцінювати емоційні стани, здібності маленької дитини за кількісними параметрами – їх у дітей не більше чи не менше за інших, а просто вони якісно різні.

Потрібно спиратися у виховній роботі з формування позитивних емоційних почуттів на дитячу субкультуру, орієнтуючись на цінності і норми самих дітей, усвідомлювати, що довіру дитини треба заслужити, а не домагатися силою своєї влади.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ АРТ-ТЕРАПІЇ, ЯК ЗАСОБА РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СФЕРИ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Арт-терапія та її зв'язок з емоційно-вольовою сферою особистості

Арт-терапія — це терапія мистецтвом. Це метод психотерапії, який дозволяє з допомогою творчості пережити внутрішні конфлікти, тривогу, страхи, що турбують людину. відносно новий метод психотерапії. Уперше цей термін був використаний Андріаном Хілом у 1938 р. при описі своєї роботи з хворими туберкульозом і незабаром отримав широке поширення. В наш час ним позначають усі види занять мистецтвом, що проводяться в лікарнях і з лікувальними цілями. Ефективність застосування мистецтва в контексті лікування ґрунтується на тому, що цей метод дозволяє експериментувати з почуттями, досліджувати і виражати їх на символічному рівні.

Спектр проблем, які вирішуються за допомогою технік арт-терапії дуже великий, а саме: внутрішні та міжособистісні конфлікти, кризові стани, травми, екзистенціальні та вікові кризи, втрати, після стресові ситуації, невротичні розлади та багато інших станів та захворювань.

Такий вид лікування дуже сильно впливає на внутрішні сили дитини, допомагає розвинути спонтанність, поліпшити увагу, пам'ять. Як будь-яке творче заняття, арт-терапія для дітей, зрозуміло, вдосконалить мислення.

Але головна її функція – це здатність заспокоїти, допомогти розслабитися і виплеснути негативні емоції, думки, почуття.

Важливо пам'ятати, що максимально приділяючи уваги даному радикальному лікуванню, не варто ставити за мету зробити з дитини шедеврального творця, основне тут – максимально реалізувати творчі вміння малюка.

Особлива увага приділяється відтворенню фантазії дитини.

При цьому дотримуються основних правил арт-терапії: дитина має право вибирати вид та зміст своєї творчої діяльності, працювати у своєму особистому темпі, враховуються індивідуальні особливості дитини, підбираються певні види діяльності, які окрема дитина спроможна виконати і отримати результат, регламентується робота дитини, що дає змогу підвищити зосередження уваги.

Такі правила дають змогу стимулювати пізнавальну активність дитини, організувати поведінку, підвищити самооцінку.

На заняттях з арт-терапії дитину не примушують виконувати визначених завдань, вона може викласти свої інтереси та уподобання. Дитина починає глибше усвідомлювати свої потреби і мотиви, краще концентрувати та переключати увагу в процесі діяльності. Заохочуючими стимулами до подальшої співпраці з дитиною використовується: позитивна оцінка, допомога у виконанні завдань з боку дорослих, пропозиція взяти улюблену іграшку тощо.

Система арт-терапевтичних занять дозволяє виділити наступні завдання:
- виховні. Взаємодія будується таким чином, щоб молодші школярі навчилися коректному спілкуванню, емпатії.

Це сприяє моральному розвитку особистості, забезпечує орієнтацію в системі моральних норм, засвоєнню етики поведінки.

Відбувається глибше розуміння себе, свого внутрішнього світу; будуються відкриті, доброзичливі відносини з психологом;

- корекційні. Достатньо успішно коректується образ "Я", який раніше міг бути деформованим, покращується самооцінка, зникають неадекватні форми поведінки, налагоджуються способи взаємодії з іншими людьми.

Особливо цінні результати досягаються в розвитку емоційної і вольової сфери особистості;

- психотерапевтичні. "Лікувальний ефект" досягається завдяки створенню атмосфери емоційної теплоти, доброзичливості, емпатійного спілкування, визнання цінності особистості іншою людиною. При цьому виникає відчуття психологічного комфорту, захищеності, радості, успіху.

В результаті мобілізується цілющий емоційний потенціал особистості;

- діагностичні. Арт-терапія дозволяє отримати відомості про розвиток та індивідуальні особливості молодшого школяра. Цей коректний спосіб спостереження за дитиною дає можливість краще дослідити її інтереси, цінності, побачити її внутрішній світ, неповторність, особисту своєрідність, а також виявити проблеми, які потребують спеціальної корекції;

- розвиваючі. Завдяки використанню різних форм художньої експресії складються умови, за допомогою яких кожна дитина переживає успіх в тій чи іншій діяльності, самостійно справляється з складними ситуаціями. При цьому розвиваються почуття власної гідності, самоповаги. Діти вчаться вербалізації емоційних переживань, відкритості в спілкуванні. В цілому відбувається особистіший розвиток людини, набувається досвід нових форм поведінки, розвивається здатність до творчості, саморегуляції почуттів і поведінки. Корекційні можливості арттерапії обумовлені представленням дитині з проблемами можливостей для самовираження і саморозвитку, самоствердження і самопізнання. Створені дитиною в процесі арттерапії творчі роботи і їх визнання дорослими підвищують її самооцінку, ступінь його самовизнання. Багаточисленні дослідження дітей з різними типами порушень розвитку показують, що в них є проблеми в пізнавальній, емоційно-вольовій, особистісній сферах, які успішно корегуються методами арттерапії.

Показниками для використання арттерапії в корекційній роботі з дітьми з проблемами розвитку являються порушеннями розвитку особистості:

- відхилення в розвитку психоемоційної сфери (емоційна депривація, переживання емоційного відторгнення, почуття самотності, складності емоційного розвитку, актуальний стрес, депресія, зниження емоційного тону, лабільність, імпульсивність, підвищена тривожність, страхи, фобії);

- порушення комунікативно-рефлексивних процесів (наявність конфліктних міжособистісних відносин, внутрішньосімейні ситуації, негативна «Я-концепція», низька, дисгармонійна, викривлена самооцінка, низька ступінь

самоприйняття); - психосоматичні відхилення в розвитку (в дихальній, серцево-судинній, рухової, вегетативної і центральної нервової системах).

У дошкільному віці суттєвих змін зазнає емоційно-вольова сфера дітей. Період дошкільного дитинства можна назвати віком пізнавальних емоцій, до яких відносяться почуття здивування, зацікавлення, допитливість.

Діяльність дітей, стосунки з дорослими й однолітками, реакції на нові обставини, ставлення до персонажів казок, розповідей сповнені емоцій і почуттів, що спонукають активно сприймати світ, стимулюють вплив на пізнавальні та інші психічні процеси, виробляють індивідуальне ставлення та сприйняття світу, мотивують їхні вчинки.

Емоційність є основною психофізіологічною особливістю дитячого віку. Її вікові зміни зумовлюють своєрідну поведінку дітей на різних етапах їх розвитку. Почуття у дошкільників стають глибшими, стійкішими, раціональнішими. Велике значення для нормального психічного розвитку і життєдіяльності має емоційне благополуччя, яке залежить від багатьох зовнішніх і внутрішніх чинників. На перебудову психічних процесів, формування довільної поведінки впливає воля дитини.

2.2. Основні напрямки арт-терапії

Арт-терапія синтезує знання з мистецтва, психології, психотерапії і педагогіки, необхідні для теоретичного осмислення процесу особистісного, культурного, художньо-естетичного розвитку, формування всебічно розвиненої особистості через мистецтво й художньо-творчу діяльність, забезпечує формуючий вплив на процеси розвитку, виховання, навчання, корекцію засобами мистецтва.

Аналізуючи потенціал використання арт-терапії у навчально-виховному процесі закладів освіти, особливу увагу варто відвести різноманіттю форм його організації:

1. Казкотерапія розвиває творчі можливості, розширює світогляд, допомагає розвитку самопізнання й самовдосконалення, покращує взаємодію з оточуючим світом, формує здатність до протистояння негативного емоційного впливу соціального середовища.

2. Лялькотерапія надає можливість визначити мотиви, підсвідомі бажання, риси характеру та моделі поведінки; позитивно впливає на саморозвиток особистості, підвищує самооцінку, корегує емоційну сферу, спонукає до розвитку внутрішньої мотивації та гнучкості у прийнятті рішень.

3. Ізотерапія – спонтанний творчий малюнок, який допомагає відчувати, зрозуміти себе і вільно виражати свої думки й почуття, відображає теперішнє та допомагає моделювати майбутнє; позитивно впливає на активізацію взаємодії абстрактно-логічного і конкретно-образного мислення, розвиває психічні процеси (зір, увагу, пам'ять, уяву, рухову координацію, мову).

У процесі малювання дитині повинно бути запропоновано максимальну кількість підручних засобів. Поряд з олівцями і фарбами, що є традиційними інструментами для образотворчого мистецтва, арт-терапевтичне малювання передбачає використання воскової крейди, пальчикових фарб, фольги, кольорового паперу, глини, пастель, пластиліну, губки для зафарбовування великих поверхонь, скоч, нитки та інше.

4. Фототерапія – процес творчого самовираження, який сприяє розвитку, зціленню й адаптації, покращує взаємодію з соціумом, призводить до досягнення тих або інших позитивних психосоціальних ефектів, особистісного саморозкриття та самовиявлення.

5. Тілесно-рухова терапія (активні рухові вправи, вербальні способи вивільнення емоцій, різні техніки тілесної дії) відкриває розуміння свого тілесного стану та неусвідомлюваних тенденцій, потреб і конфліктів, розвиває

взаємодію та груповий контакт, сприяє розвитку самосвідомості й самодослідження, покращує самопочуття і зміцнює психічне здоров'я.

6. Музикотерапія використовується для стимуляції психічного розвитку (підвищення соціальної активності, набуття нових форм емоційної експресії, полегшення засвоєння позитивних установок), регулювання психовегетативних процесів, корекції темпу діяльності.

7. Драматерапія надає можливість самовизначитись та відтворити нові ролі, альтернативні поведінкові стилі через драматичну дію-гру.

8. «Соціальні ігри» – найбільш значущі при здійсненні групових форм арт-терапевтичної роботи. Вони передбачають використання певних норм групової поведінки, у тому числі в процесі спільної образотворчої діяльності учасників групи.

9. Пісочна терапія ефективна тим, що дозволяє дошкільнятам вибудувати свій індивідуальний світ. При цьому дитина відчуває себе в ролі творця, який визначає правила гри. Звичайне пересипання піску дозволяє малюкам заспокоїтися і зняти напругу. При ліплення фігурок у них розвивається дрібна моторика, пробуджується фантазія і стимулюється зацікавленість.

Подібний метод найбільш активно застосовується при роботі з тими дітьми, у яких мають місце затримка розвитку та недостатність вербальної сфери.

Вищезазначені технології можуть бути як групові, так і індивідуальні, де перевага надається роботі арт-терапевтичними методами саме в групі, яка дозволяє розвивати ціннісні соціальні навички, формує адекватну самооцінку і веде до зміцнення особистісної ідентичності. Завдяки взаємній підтримці, групова робота дозволяє спостерігати результати своїх дій і їх вплив на оточуючих, засвоювати нові ролі, розвиває навички прийняття рішень, комунікативні навички та здатність до адаптації.

Щоб арт-терапевтичні методи застосовувались на уроках в початковій школі успішно, потрібно, щоб техніки були простими, ефективними, щоб учні не відчували труднощів у виконанні тієї чи іншої техніки. В той же час вони

мають бути цікавими, оригінальними та приємними для дітей, нетрадиційними, щоб мотивувати їхню діяльність.

Висновки. Узагальнюючи вищесказане, можна констатувати, що використання у навчально-виховному процесі початкової школи засобів арт-терапії має неабияке значення для збереження і зміцнення психічного здоров'я дітей молодшого шкільного віку; формування у них психологічної стійкості; подолання різного плану труднощів: навчальних, комунікативних, емоційних, сімейних, перед якими вона почуває себе слабкою і незахищеною; звільнення від страхів і бар'єрів, стресів, тривожності, сором'язливості, замкнутості, гіперактивності, нестриманості.

Застосування методів терапії мистецтвом на уроках забезпечує розвиток творчого потенціалу учнів, збагачення емоційної сфери учнів, поглиблення їх світогляду, відбувається активізація уяви та мислення дітей.

Арт-терапевтичні техніки допомагають малечі знайти та зрозуміти себе, світ у якому вона живе, адаптуватися до будь якого нового середовища, вміти налаштовувати стосунки та спілкування з однолітками, вчителями, батьками.

Саме засоби арт-терапії у навчально-виховному процесі допомагають у формуванні всебічно розвиненої особистості, яка психологічно стійка, здорова та духовно збагачена.

В мистецтві немає заборон і протипоказань, воно доступне для кожного, ефективно і головне – безпечно.

За сучасним педагогом же стоїть створення необхідних умов для гармонійного розвитку особистості, формування її соціального здоров'я, орієнтування на досягнення морально-психологічної, духовної рівноваги із соціоприродним середовищем і особистісним «Я», гармонії із собою і навколишнім світом.

2.3. Арт-терапія, як засіб формування емоційно-вольової сфери дошкільників

Розвиваючі ігри для дітей – це прямий зв'язок між моторикою та розумовим розвитком дитини. Вчені довели, що розвиток дрібної пальцевої моторики дитини впливає на становлення та удосконалення мовної функції, сприяє покращенню кмітливості.

Збереження психічного здоров'я та формування гармонійно розвиненої особистості засобами арт-терапії – проблема, яка вивчалася багатьма науковцями, такими як І. Біла, Г. Васянович, Г. Ващенко, З. Кісарчук, К. Василенко, В. Верховинець, В. Діденко, І. Зязюн, Т. Іванова, Н. Худякова, Н. Тарабріна, Ю. Косенко, О. Лавріненко, М. Лещенко, О. Рудницька, С. Русова, В. Сухомлинський.

Арт-терапія для дітей дуже давно визнана в інших країнах. Це особлива форма психотерапії, яка бере основу в мистецтві та творчості. Це може не обов'язково лікування, це може бути лише допоміжний метод усунення стресів у дітей та різних психологічних розладів.

У психіці дошкільника можливо проходження необоротних процесів, які запускаються через нав'язування батьками своїх емоцій. У таких випадках діти перестають помічати власні почуття. Наприклад, часом різні події, що відбуваються в житті маленької людини, не викликають у нього ніяких емоцій.

Однак постійні запитання дорослих про те, чи сподобалося йому щонебудь, образився він на ті чи інші дії однолітків або оточуючих його дорослих людей, призводять до того, що дитині доводиться помічати такі ситуації і якимось чином реагувати на них. Робити цього не варто.

Для того щоб розвинути емоційно-вольову сферу дітей, батькам і педагогам необхідно проводити для дошкільнят ігри, музичні заняття, уроки малювання та інше. В процесі такої спеціально організованої діяльності діти навчаються вмінню відчувати ті почуття, які виникають завдяки сприйняттю.

Активному розвитку емоційно-вольової сфери сприяє застосування багатьох корегувальних прийомів. На прикладі розглянемо казкотерапію та малювання.

Казки допомагають розвивати емоційно-вольову сферу дитини завдяки виконанню ними таких функцій:

- психологічній підготовці до складних ситуацій;
- примірниці різних ролей, а також оцінці вчинків і результатів діяльності;
- формування висновків, а також їх перенесення в реальне життя.
- використовуватися казка може і при проведенні ігор для дошкільнят.

У цьому випадку у дитини відбувається розвиток міміки і інтонацій.

- ефективність казок для розвитку емоційно-вольової сфери дошкільника пояснюється тим, що в цих оповіданнях відсутні прямі проповіді й повчання. До того ж описувані події завжди логічні й продиктовані існуючими в навколишньому світі причинно-наслідковими зв'язками.

Вік від п'яти до десяти років називають золотим віком дитячого малюнку. Перші роки навчання - один з найбільш значимих періодів в розвитку особистості дитини. Відбувається формування контекстної і діалогічної ситуативної мови, вдосконалюється спілкування.

Саме тому, у молодших школярів з різних причин можуть виникнути труднощі в комунікативній діяльності, вербалізації почуттів і думок, але вони з задоволенням "говорять невербально".

Ще К.Юнг розглядав символічну мову образотворчого мистецтва як найбільш адекватну, точнішу й об'ємнішу, ніж слова.

Малюючи, дитина ніби формує об'єкт чи думку по-новому, графічно оформляє своє знання, вивчає закономірності, що стосуються предметного і соціального світу.

Усвідомлення оточуючого відбувається у дитини скоріше, ніж накопичення слів і асоціацій. Малювання дає їй можливість більш легко, в образній формі виразити те, що вона знає і переживає, не дивлячись на нестачу слів. Слід зазначити, що образотворча діяльність - своєрідний аналог графічної мови. Малюнок для дитини виступає не мистецтвом, а мовою, - це своєрідне експериментування з символами в якості заміників реальних об'єктів. Окрім цього, малювання реалізує потребу особистості в самовираженні. Саме спонтанна образотворча діяльність для дитини найбільш природна і цікава, вона не вимагає виняткових інтелектуальних зусиль, близька до гри і не викликає тривожних переживань. Заняття образотворчим мистецтвом сприяють розкриттю внутрішніх сил людини, а вихідний продукт образотворчої діяльності сублімує руйнуючі, агресивні тенденції автора і цим попереджає їх безпосередній прояв у вчинках.

Дитяче малювання у своєму розвитку проходить декілька загальних стадій:

- приблизно до 6 років діти не визнають просторового зображення, вони малюють предмет тільки спереду або зверху;

- до 6-8 років у дітей формується новий тип розташування малюнку. Його основна особливість - симетрія при розміщенні зображення. Діти починають розуміти і враховувати обмеження аркуша, його взаємопов'язані частини (верх, низ, центр). Робота розпочинається з середини аркуша, а потім зміщується вправо або вліво;

- стадія правдоподібного зображення характеризується поступовою відмовою від схем і спробою відтворити справжній вигляд предметів.

Не дивлячись на ускладнення, в дитячих малюнках в молодшому шкільному віці продовжують залишатись незмінними три основні риси. По-перше, як і на початках, зображення на малюнку являє собою тільки контури предметів, відтінки і світлотіні відсутні. По-друге, ще не зберігається пропорційність зображення (людина може бути вища за будинок).

По-третє, діти малюють такі частини предмета, які в дійсності при даному його розташуванні не можуть бути помітними. З цим пов'язана найбільш характерна особливість дитячого малюнку - його прозорість.

Арт-терапевтичні заняття можна розглядати, як одну з інноваційних форм позакласної роботи вчителя, але ефективніше, щоб цю роботу проводив арт-терапевт або психолог, для якого є більш зрозумілим внутрішній світ дитини.

Також, арт-терапія має явні переваги над іншими формами психотерапевтичної роботи, а саме:

- практично кожна людина, незалежно від свого віку, культурного досвіду, соціального положення, може брати участь в арт-терапевтичній роботі, яка не вимагає здібностей до художньо-образотворчої діяльності;

- арт-терапія є засобом переважно невербального спілкування. Це робить її особливо цінною для тих, хто недостатньо добре володіє мовою, кому складно словесно описати свої переживання (особливо це стосується дітей).

- символічна мова малюнку дозволяє людині точніше виразити свої переживання, по-новому подивитись на власні проблеми і знайти шлях до їх вирішення;

- образотворча діяльність виступає засобом зближення людей, своєрідним "мостом" між спеціалістом (арт-терапевтом, психологом, педагогом) і клієнтом.

Це особливо цінно в ситуаціях взаємного відчуження, при труднощах в налагодженні контактів, в спілкуванні з приводу складних і делікатних питань, при роботі з агресивними, замкнутими в собі дітьми;

- арт-терапевтична робота у більшості випадків викликає у людини позитивні емоції, допомагає подолати апатію і безініціативність, сформуванати активну життєву позицію;

- підвищує адаптаційні можливості організму, понижує втомлюваність, негативні емоції, пов'язані з навчанням;

- арт-терапія заснована на мобілізації творчого потенціалу людини, внутрішніх механізмах саморегуляції і зцілення.

- вона відповідає фундаментальній потребі в самоактуалізації – розкритті широкого спектру можливостей людини.

Отже, арт-терапія позитивно впливає на емоційно-вольову сферу дитини: знижує тривогу, зміцнює ставлення до себе, дає змогу виразити себе, розвиває творчі здібності, почуття. Засобами мистецтва дитина може не тільки виразити себе, але й більше довідатися про себе та інших дітей. Інколи трапляється так, що для деяких дітей – це єдиний спосіб дати світові знати про себе, заявити про свої творчі здібності.

2.4. Арт-терапія, як засіб корекції емоційно-вольових порушень у дітей дошкільного віку

Вчені по-різному бачать можливості арт-терапії в психології та психіатрії. Так, наприклад, Е. Крамер вважала за можливе досягнення позитивних ефектів, насамперед, за рахунок «зцілюючих» можливостей самого процесу художньої творчості, що дає змогу висловити, заново пережити внутрішні конфлікти і, в кінцевому рахунку, вирішити їх.

Грунтуючись на своїх спостереженнях за дітьми та підлітками, Едіт написала та опублікувала роботи «Арт-терапія в дитячому співтоваристві» (1958) та «Мистецтво як терапія з дітьми» (1971). Книги є класичними працями у галузі психологічної корекції, тому Едіт Крамер по праву вважається однією із засновників арт-терапії. Вони на конкретних прикладах розглядаються такі теми, як втрата дитиною ідентичності в сучасній цивілізації, почуття спустошеності, спотворена інтерпретація реальності, агресія та захист від неї. У своїх роботах автор спирається на глибоке знання психоаналізу, майстерність та інтуїцію художника та щире любов до дітей. Описуючи характери та проблеми пацієнтів, а також процес терапії мистецтвом, Крамер аналізує свої досягнення та помилки. Автор докладно розбирає роботи дітей, які наведені в ілюстраціях. Книги можуть бути посібниками не тільки арт-терапевтам, але й

будь-якому педагогові, психологу або батькові, що стикається з психічними або соціально-психологічними проблемами дітей.

А. Хілл пов'язує цілющі можливості образотворчої діяльності, перш за все, з можливістю відволікання пацієнта від «хворобливих переживань».

М. Наумбурга вважає, що людина в результаті художніх занять долає сумніви в своїй здатності вільно висловлювати свої страхи, виступає в зіткненні зі своїм несвідомим і «розмовляє» з ним на символічній мові образів.

Наумбург здобула всесвітню популярність як перший психотерапевт, який застосував арт-терапію у своїй практиці. Вона вірила, що цей підхід можна використовувати як для діагностики, так і для лікування розладів психічного здоров'я. Саме вона несе пряму відповідальність за появу відповідної програми спеціалізації у Нью-Йоркському університеті у 1969 році.

Ця програма арт-терапії належить до кількох курсів навчання цієї методики, які отримали акредитацію та повсюдне визнання у всьому світі.

Книга Наумбург "Динамічно-орієнтована арт-терапія" була опублікована у 1966 році. У цьому виді арт-терапії використовується психодинамічний підхід та явно простежується вплив Зигмунда Фрейда. Наумбург робить особливий акцент на дуже важливій ролі підсвідомості: вона вірила в те, що мистецтво виводить на передній план несвідомі почуття та переживання, і в цьому дана методика схожа на психоаналіз, який традиційно використовувався для опрацювання підсвідомих аспектів людського досвіду. Вона часто використовувала мистецтво для того, щоб допомогти клієнтам візуалізувати міжособистісні конфлікти, а потім вирішити їх, і вона стверджувала, що не терапевт, а сам клієнт повинен інтерпретувати сенс та значення мистецтва.

Маргарет Наумбург (1958): в ході арт-терапії відбувається символічний вираз, що виникають у підсвідомості первинних думок та переживань (бажання, страхи, конфлікти, сновидіння, фантазії та спогади дитинства).

Сфери аналізу, тобто. те, що має значення при аналізі творчості:

- як людина себе виражає – часто більше уваги приділяється явним, а не прихованим аспектам експресії, людина не завжди надає значення

стилістичним чи технічним особливостям своєї творчості – це дає додаткові можливості для арт-терапевтичного аналізу,

- що виражає – може існувати значне розбіжність між тим, що людина хотів зробити, і тим, що вона фактично виробляє;

- чому саме це і в такій формі – існують глибинні мотиви творчості, а також те, як сама людина пояснює, чому вона створює цей твір;

- як це впливає на людину чи групу – позначається особистий досвід, настроїв, стереотипи, традиції, групова та особиста спрямованість.

Незважаючи на те, що в даний момент фрейдистська концентрація на підсвідомому не користується популярністю, і її в цілому намагаються уникати, арт-терапія все ж таки застосовується досить широко.

Сучасна арт-терапія виступає в ролі альтернативної методики, яка виявляється дуже корисною для самовираження, переробки проблемних емоцій та підвищення рівня впевненості.

Як зазначає О. Дьюхерст-Меддок , терапія мистецтвом за своєю природою радикальна. Вона пов'язана з розкриттям внутрішніх сил людини і дозволяє наступне:

- розвивати в собі спонтанність і вдосконалювати увагу, пам'ять, мислення (когнітивні навички);

- вивчити свій життєвий досвід з незвичайного ракурсу;

- навчитися спілкуватися на екзотичному рівні (використовуючи образотворчі, рухові, звукові засоби);

- самовиражатися, доставляючи задоволення собі та іншим;

- розвивати цінні соціальні навички (в груповій роботі);

- освоїти нові ролі та виявляти латентні якості особистості, а так само спостерігати, як зміни власної поведінки впливають на оточуючих;

- підвищувати самооцінку, що веде до зміцнення особистої ідентичності;

- розвивати навички прийняття рішень;

- розслабитися, виплеснути негативні думки і почуття;

– реалізувати свою здатність до творчості різними засобами, включаючи образотворче мистецтво.

Часто в науково-педагогічній інтерпретації арт-терапія розуміється як турбота про емоційне самопочуття і психологічне здоров'я особистості, групи, колективу засобами художньої діяльності.

Педагогічне спрямування арт-терапії має неклінічну спрямованість та розраховане як на потенційно здорову особистість, так і особистість з особливостями у розвитку. Численні зарубіжні та вітчизняні дослідження відзначають, що арт-терапія немає протипоказань.

Будь-яка людина, незалежно від культурного досвіду і художніх здібностей, може бути учасником арт-терапевтичного процесу. Центральна фігура в арт-терапевтичному процесі – особистість, яка прагне до саморозвитку та розширення діапазону своїх можливостей.

Згідно В. Беккеру-Глошу, призначення арт-терапії не в тому, щоб виявляти психічні вади або порушення. Навпаки, вона звернена до сильних сторін особистості, а також має дивовижну властивість внутрішньої підтримки та відновлення цілісності людини.

Від сучасного мистецтва арт-терапію відрізняє важливість самого процесу творчості та відсутність особливої необхідності в спеціальних навичках. Говорячи про творчість, з точки зору арт-терапії, мається на увазі, не загальноприйняте про нього розуміння, як про процес створення нових матеріальних і духовних цінностей, а як подолання людиною своїх кордонів, розширення меж свого існування, спробу осягнути гармонію в житті, пробудження активності, спрямованої на реалізацію граничних творчих можливостей.

Для виявлення ефективності арт-терапевтичного методу в збагаченні соціокультурного досвіду можна виділити наступні критерії:

1. мотиваційно-ціннісний (позитивне емоційне ставлення до арт-діяльності, прагнення і бажання поліпшити якість художніх знань та вмінь, висока продуктивність, рівень самостійності, активність та впевненість у собі);

2. когнітивний (засвоєння художніх уявлень, знань про різні види мистецтва і способах здійснення арт-діяльності; сформованість потреби в самостійній пізнавальній активності; здатність запам'ятовувати інформацію, порівнювати, аналізувати)

3. діяльнісний (засвоєння практичного досвіду в колективній арт-діяльності, досвіду творчої та комунікативної діяльності; внесок у спільну діяльність і психологічну атмосферу колективу, ступінь адаптованості в колективі).

У світовій літературі існують різні погляди на лікувальний механізм арт-терапії. Б. Карвасарський визначає три напрямки в арт-терапії, які мають психологічну основу: сублімативний, проектний, арт-терапія як зайнятість.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРЕМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВОЇ СФЕРИ ДОШКІЛЬНЯТ

3.1. Стан сформованості емоційно-вольової сфери дітей дошкільного віку

Для визначення стану сформованості емоційно-вольової сфери ми обрали проєктивну методику «Обери потрібне обличчя» Р.Теммл, М.Доркі, В.Амен.

Дана методика представлена у вигляді тесту, який складається з 14 пар малюнків та призначена для виявлення рівня тривожності дитини дошкільного віку.

Вік дитини: від 5 до 7 років;

Обладнання: експериментальний матеріал - 14 малюнків, кожний з яких відображає певну типову для життя молодшого школяра ситуацію.

Методика виявляє рівень тривожності дитини. Ця методика являє собою дитячий тест тривожності, розроблений американськими психологами Р. Теммл, М. Доркі і В. Амен.

Завдання полягає в тому, щоб дослідити і оцінити тривожність дитини в типових для неї життєвих ситуаціях, де відповідну якість особистості виявляється найбільшою мірою.

Тривожність, досліджувана людиною по відношенню до конкретної ситуації, не обов'язково буде точно так само проявляться в іншій соціальній ситуації, і це залежить від від'ємного емоційного досвіду, набутого дитиною в даній або інших життєвих ситуаціях.

Саме негативний емоційний досвід підвищує і породжує тривожність як рису особистості і тривожну, неспокійну поведінку дитини.

Підвищений рівень особистісної тривожності свідчить про недостатньо хорошу емоційну пристосованість, адаптованості дитини до життєвих ситуацій, викликаючи занепокоєння.

Психодіагностика тривожності оцінює внутрішнє ставлення даної дитини до певних соціальних ситуацій, дає корисну інформацію про характер взаємин, що склалися у даної дитини з навколишніми людьми, зокрема в сім'ї, в дитячому садку.

Психодіагностичний образотворчий матеріал в цій методиці представлений серією малюнків розміром 8,5 x 11 см (мал. 1-14). Кожен малюнок сюжетно представляє собою де яку типову для життя дитини-дошкільника ситуацію.

Кожен з описаних малюнків виконаний у двох варіантах: для хлопчиків (на малюнку зображений хлопчик) і для дівчаток (на малюнку представлена дівчинка). У процесі тестування досліджуваній ідентифікує себе з дитиною тієї ж статі, що і він. Особа цієї дитини не промальовано повністю, даний лише загальний контур його голови.

Кожен малюнок забезпечений двома додатковими зображеннями дитячої голови, за розмірами точно відповідними контуру обличчя дитини на малюнку. На одному з додаткових зображень представлено усміхнене обличчя дитини, а на другому - сумне.

Відповідно дослідник задає питання дитині до кожного малюнка - «Як ти думаєш, яке у дитини буде обличчя, веселе чи сумне?»

У процесі психодіагностики малюнки пред'являються дитині в тій послідовності, в якій вони тут представлені, один за іншим. Показавши дитині малюнок, експериментатор до кожного з них дає інструкцію - роз'яснення такого змісту:

До мал. 1. Гра з молодшими дітьми: «Як ти думаєш, яке у дитини буде обличчя, веселе чи сумне? Він (вона) грає з малюками».

До мал. 2. Дитина і мати з немовлям: «Як ти думаєш, яке обличчя буде в цієї дитини: сумне чи веселе? Він (вона) гуляє зі своєю мамою і малюком».

До мал. 3. Об'єкт агресії: «Як ти думаєш, яке обличчя буде у цієї дитини: веселе або сумне?»

До мал. 4. Одягання: «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) одягається».

До мал. 5. Гра зі старшими дітьми: «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) грає зі старшими дітьми».

До мал. 6. Укладання спати на самоті: «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) йде спати».

До мал. 7. Умивання: «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) у ванній».

До мал. 8. Догана: «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне?»

До мал. 9. Ігнорування: «Як ти думаєш, яке обличчя буде у цієї дитини: веселе або сумне?»

До мал. 10. Агресивний напад: «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне?»

До мал. 11. Збирання іграшок: «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) прибирає іграшки».

До мал. 12. Ізоляція: «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне?»

До мал. 13. Дитина з батьками: «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) зі своїми мамою і татом».

До мал. 14. Їжа на самоті: «Як ти думаєш, яке обличчя у цієї дитини: веселе або сумне? Він (вона) їсть».

Вибір дитиною відповідної особи і його словесні вискази фіксуються в спеціальному протоколі. Протоколи, отримані від кожної дитини, піддаються далі аналізу, який має дві форми: кількісну і якісну.

Кількісний аналіз полягає в наступному. На підставі даних протоколу обчислюється індекс тривожності дитини (ІТ), який дорівнює вираженому в

процентах відношенню числа емоційно негативних виборів до загального числа малюнків.

$$IT = \text{Кількість емоційно-негативних виборів} \times 100\%$$

По індексу тривожності (IT) діти у віці від 3,5 років до 7 років умовно можуть бути розділені на три групи:

- 1 Високий рівень тривожності. IT по величині більше 50%.
- 2 Середній рівень тривожності. IT перебуває в межах від 20% до 50%.
- 3 Низький рівень тривожності. IT розташовується в інтервалі від 0% до 20%.

У ході якісного аналізу кожна відповідь дитини аналізується окремо. На основі такого аналізу робляться висновки щодо емоційного досвіду спілкування дитини з оточуючими людьми і тим слідом, що цей досвід залишив у душі дитини.

3.2. Результати впливу арт-терапевтичних методів на покращення стану сформованості емоційно-вольової сфери дітей дошкільного віку

Наше дослідження проводилось на базі інтернет опитування. Загальна кількість дітей – 8. Вік дітей 5-6 років.

Після проведення експериментальної частини дослідження, ми провели аналіз та розширену інтерпретацію результатів.

Таблиця 3.1

Результати тривожності за методикою «Обери потрібне обличчя»

Р. Теммл, М. Доркі, В. Амен

№блоку	Усміхнене обличчя		сумне обличчя	
	к-ть дітей	%	к-ть дітей	%
1	12	60	8	40
2	17	85	3	15
3	3	15	17	85
4	12	60	8	15
5	12	60	8	15
6	5	25	15	75
7	10	50	10	50
8	9	45	11	55
9	5	25	15	75
10	5	25	15	75
11	18	90	2	10
12	5	25	15	75
13	15	75	5	25
14	5	25	15	75

За даними таблиці ми вияснили, що на 1 блок малюнків 12 дітей дали відповідь «усміхнене обличчя», а 8 дітей – «сумне», що у відсотковому співвідношенні – 60 % до 40 % відповідно.

Другий блок малюнків дав нам такі показники – 17 досліджуваних, тобто 85% групи надала відповідь «усміхнене», а інші члени колективу (15%) відповідь «сумне».

У блоці « Об'єкт агресії » під час першого тесту діти надали 100% відповіді «сумне», друге дослідження має такі результати : 85 % (17 дітей) проголосували за «сумне обличчя» та три дитини (15 %) за – «веселе».

У блоці №4 спостерігається підвищена динаміка – «усміхнене» - 60% , а «сумне» 40%, тобто 12 і 8 дітей відповідно, такі ж показники спостерігаються в п'ятому блоці .

В блоці №6 під назвою « Вкладання спати на самоті» відповіді дітей розділились таким чином, п'ятеро обрали «усміхнене», а інші 75% відповіли, що дитина має «сумне» обличчя, тобто ситуація у цьому блоці залишилась незмінна. Блок «Умивання» показав наступний результат – 50% на 50%. В блоці 8 «Догана» - 11 дітей (55 %) надало відповідь, що обличчя у дитини «сумне », дев'ятеро дітей (45 %) відповіли навпаки, аналізуючи попередні результати бачимо, що цей блок також не зазнав змін.

Блок «Ігнорування» також отримав цікаву відповідь – 15 дітей (75%) відповіли «сумне» і 5 дітей (25 %) «усміхнене».

Ситуація в 10 блоці така, 5 дітей стверджують, що обличчя дитини «усміхнене» інші ж навпаки. Відповіді в блоці 11 «Збирання іграшок» у відсотковому співвідношенні поділились наступним чином 90 % до 10 % де 90 % -«усміхнене», а 10 % - «сумне».

15 дітей в блоці № 12 відповіли, що обличчя «сумне» в той час коли інші п'ятеро дали відповідь «усміхнене». В блоці № 13 результат такий : 15 (75%) до 5 (25%).

А ось в блоці « Їжа на самоті» результати також залишились без змін: 75% (15 дітей) надало відповідь «сумне», а 25% (5 дітей) – «усміхнене».

ВИСНОВКИ

Теоретично ознайомленні з характеристиками емоційно-вольової сфери та надано загальний опис. Виявили основні ключові моменти, завдяки яким відбувається становлення чуттєво-вольової сфери дитини. З'ясовано, що в певний віковий період дитини треба приділяти більше уваги для розвитку емоційно-вольової сфери. Наведені деякі приклади корекційної програми задля розвитку емоційно-вольової сфери дошкільника. З'ясовано, що одним з найефективнішим засобів у психологічній корекції негативних емоційних станів є арт-терапія.

Сутність запропонованої психокорекційної програми полягає у використанні таких методів та форм роботи, як арт-терапія, ізотерапія, казкотерапія, музикотерапія, піскова терапія та лялькотерапія для врегулювання негативних емоційних проявів, навчання навичкам їх вираження та розуміння їх причин, через зняття емоційної напруги, вираження емоційних переживання, собі, підвищення самооцінки, надання взаємної емоційної підтримки, пошук, актуалізацію внутрішніх ресурсів, розвиток емоційного інтелекту, корекцію способів реагування на зовнішні впливи та трансформацію негативних станів у позитивні. Набули теоретичні навички щодо структурних та функціональних напрямів арт-терапії. Визначені практичні методи і рекомендації стосуються переважно тривожності, відчуття самотності і переживання полягають, головним чином, у підвищеній уважності до своїх емоцій, аналізі ситуацій та причин виникнення негативних емоційних станів, самоусвідомленні та прийнятті себе, пошуку емоційній підтримки та навичок психогігієни.

Таким чином, підводячи підсумок роботи, ми можемо з упевненістю сказати про ефективність методів побудованого на основі арт-терапії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вітенко І.С., Вітенко Т.І. Основи психології. Нова книга, 2001р. 251 с.
2. Максименко С., Максименко К., Плавник О., Емоційний розвиток дітей Київ : Знання, 2003. 267.
3. Мельничук І. В. Особливості емоційного розвитку дітей різного віку та статі. *Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського* Зб. наук. пр. 2002. № 11–12. 149–154 с.
4. Тіунової О., Шейкіної Т., Арт-терапія. Інноваційні психологічні технології. Випуск 5. Київ-Тернопіль: ЕЕАТА, 2018. 200 с.
5. Підлипишина, Л., Основи арт-терапії. Київ, Марич. 2009
6. Савчин М.В., Василенко Л.П., Вікова психологія : навчальний посібник. 2-ге видання. Київ 2009. 360 с.
7. Бойко А., Коваленко Є.І. Використання арт-педагогічних технологій як засобу творчого самовираження молодших школярів у позашкільних навчальних закладах. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»* Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя. 2014. № 5. 68-73 с.
8. Власюк М. Арт-терапія : лікування мистецтвом. Відкритий урок : розробки, технології, досвід. 2008. № 7 (8). С. 90.
9. Деркач О., Арт-терапія на допомогу школі. Мистецтво та освіта. 2010. № 2. 25-28 с.
10. Лебедева Л. Арт-терапія в педагогіці. Педагогіка. 2000. № 9. С. 27-34.
11. Лешків О. Розвивальні заняття з використанням елементів арт-терапії. Психолог довкілля. 2012. № 9 (38). 37–38 с.
12. Белова О.Б. Особливості розвитку когнітивних процесів та емоційно-вольової сфери у молодших школярів з ПМР. *Актуальні питання корекційної освіти*. 2012. Вип. 3. 297–305 с.

13. Максименка С.Д., Загальна психологія: підручник. Вінниця: Нова книга, 2004. 704 с.
14. Молодушкіна І.В. Загадковий світ емоцій. Розвиток емоційної сфери дошкільників 2-ге видання. Вид. група «Основа», 2011. 207 с.
15. Варій М.Й. Загальна психологія: підр. для студ. вищ. навч. закл. 3-тє вид. Київ: Центр учбової літератури, 2009. 1007 с.
16. Варій М.Й. Загальна психологія: навч. посіб. 2-ге вид.. Київ. Центр учбової літератури, 2007. 968 с.
17. Сухомлинський, В., 2007. Вибрані твори в 5 т. Т. 3. Київ: Вищ. Школа.
18. Терлецька Л .Г. Психологія здоров'я: арт-терапевтичні технології: навч. Пос. Київ: Видавничий дім «Слово», 2016. 128 с.
19. Бабій, І., 2014. Теорія і практика арт-терапії : навчально-методичний комплекс. Умань, Алмі.
20. Дичківська, І., 2009. Соціально-педагогічна компетентність: інноваційні підходи. Дошкільне виховання. № 7. 10–14 с.